

Kam pasë fatin me e takue ma së parit Willy Kamsin në fundin e viteve '80, asokohe jetonte edhe i jati, ekonomisti e patrioti Gjon Kamsi, miku e bashkëpunatori i ngushtë i Luigj Gurakuqit. Ma vonë si student pata rasën me i ndejtë afër në bibliotekën e Institutit të Lartë Pedagogjik e me mësue prej tij hapat e parë të artit të përpunimit të librit, tue zbulue njikohsisht botën e

mrekullueshme të studimeve albanologjike.

W. Kamsi ka lindë në Bari me 17 dhjetor 1926, në një familje që rrjedh prej Engjëllorëve të Drishtit, i ati, Gjoni, autor shkrimesh të shumta me karakter ekonomik, ka qenë gjatë Luftës së Dytë Botnore këshilltar i Bankës Kombtare. Tue qenë ende student liceu, nën drejtimin e prof. Filip Fishtës, Willy punoi në Bibliotekën e Institutit të Studimeve Shqiptare në Tiranë. Në vitin 1948 mori maturën në Gjimnazin e Tiranës. Në vitin 1953 familja u dëbue prej regjimit komunist nga Tirana në Shkodër, ku mbas dhjetë vjetësh ai nisi punën si përgjegjës i Bibliotekës së Institutit të Lartë Pedagogjik të Shkodrës, ku punoi deri në vitin 1990. Gjatë 27 vjetëve fondi i kësaj biblioteke u rrit nga 10 mijë vëllimet fillestare në 120 mijë libra e koleksione revistash, tue krijuë njikohësisht prej themelit një fond albanobalkanologjik që ende sot, mbas Bibliotekës Kombtare, mbahet ndër ma të mirët në Shqipëri, me libra të blemë kryesisht nga familje të vjetra shkodrane. Tue pasë ndjekë studimet e alta, mori në vitin 1975 diplomën në histori-geografi. Mbas ramjes së komunizmit u emnue ambasadori i parë i Shqipërisë pranë Selisë së Shenjtë, tue paraqitë letrat kredenciale me 22 prill 1993. Ka bashkëpunue ndër vite me revista të ndryshme si: *Studime gjuhësore* (Tiranë), *Monumentet* (Tiranë), *Buletini shkencor* (Shkodër), *Kumtari i Muzeut* (Shkodër), *Phoenix* (Shkodër). Ka përkthye vepra të ndryshme albanologjike nga italishtja, frëngjishtja e anglishtja. Ndër to ka botue prej Ernest KOLIQI, *Sprovë letërsie shqiptare* (Prishtinë, 2003), prej Át Jak (Luigj) MARLEKAJ, *Pjetër Bogdani dhe Shqipëria e kohës së tij* (Shkodër, 2008), prej Mario ROQUES, *Gjurmime mbi tekstet e vjetra shqipe dhe Fjalori i Frang Bardhit* (Shkodër, 2011), ndërsa prej Imz. Ernesto COZZI trí studime në lidhje me fiset shqiptare, gjakmarrjen dhe gruen shqiptare e prej Gorrit T.A. GOSLINGA, *Holandezët në Shqipëri* mbesin ende të pabotueme.

Në vitin 2005 u paraqit në Kuvendin Ndërkombtar të mbajtur pranë Universitetit të Napolit "L'Orientale" me kumtesën *Thirrja e krishtenë dhe europjane e Gjergj Kastriotit Skanderbegut*.

W. Kamsi mban medaljen "Naim Frashëri" për merita pune në fushën bibliotekare (1987); asht Kalorës i Kryqit të Madh të Urdhnit të Shën Gregorit të Madh (1995) dhe Kalorës i Urdhnit të Hyllit të Solidaritetit Italian (2005).

E përkohshmja *Shejzat* tue i urue njizanit studiuesit Willy Kamsi edhe shumë vite tjera aktivitet të frytshëm, shpreson që ma së fundit të shohin dritën e botimit punimet e tija origjinale si dhe veprat e tjera që ka përkthye e kujdesue me cenë e aftësi të rrallë.

On the 90th anniversary of scholar Willy Kamsi

Shejzat this time pays tribute to Albanian historian and scholar Willy Kamsi on his 90th anniversary. Born on 17 Dec 1926 in Bari, Italy, while his parents were in political exile, he is son of Gjon Kamsi, one of the closest collaborators of Luigi Gurakuqi and an exponent of the Christian Democratic Party (Alb. *Opozita*) himself. Willy and his sister Myriam grew up with the long-cherished desire to see the homeland. When they finally returned in 1939, the family settled in Tirana. Though still in his teens, Willy Kamsi started working with Prof. Filip Fishta, Albanologist in the library of the Institute for Albanian Studies. Banished from Tirana in the aftermath, the family returned to its hometown, Shkodra. In fact, the Kamsi are descendants of the households *Kambisi* and *Engjulli*, native of Drishti and Shkodra who are both mentioned in many documents as early as the 15th century.

In Shkodra Willy Kamsi began work as librarian at the Institute Luigi Gurakuqi. In ten years the department of Albanology and Balkanology that he was so painstakingly taking care of became the hearth around which Albanologists got together. Though paranoia was rife on all sides, Willy Kamsi remained adamant in his scientific vocation and went on persuading offsprings of prominent families in Shkodra to contribute to the enrichment of the library with rare books and newspapers. Nobody can recall a harsh word ever passing his lips, not even when the pressure of the regime was unbearable.

After the fall of Communism, Willy Kamsi was appointed Ambassador of the Republic of Albania to the Holy See in 1993, the first of the democratic era.

While wishing to the author a long and healthy life, *Shejzat* brings here three papers by Kamsi, hoping that the author will publish many other studies in the near future.

A.N.

Pse vepra e Bogdanit u botue në Padovë e jo në Romë,
me ndryshim me të gjitha veprat e paravajtësve të tij?
Kësaj pyetje duem t'i përgjegjemi tue e arsyetue, si
do të shifet, se në Padovë gjeti atë përkrahje që nuk do
të mundte me e gjetë për botimin e veprës së vet
te Propaganda Fide e Romës.

Me nënshkrimin e paqës më 18 fruer 1358, në mes të Venedikut e Hungarisë, Republika e Shën Markut detyrohet të heqi dorë prej krejt bregut linduer t'Adriatikut, tue fillue prej Kuarnarit deri në Durrës¹.

Por ky traktat paqeje nuk pati fort randësi për krahinat e Adriatikut juguer, që mbeteshin jashtë rrethit të ndikimit politik të mbretit Ludovik të Hungarisë. Kjo, pse Venediku, i kujdesun mâ fort për të shpëtue nga rrethimi ushtarak, politik dhe ekonomik i një lidhjeje aq të gjanë që përfshinte, përveç Hungarisë, edhe Gjenovën, Firencen dhe sundimtarin e Padovës Francesco di Carrara, anmikun e madh të saj, endë nuk i kishte drejtue synimet e veta lakmuese drejt Shqipnisë dhe brigjeve lindore të Mesdheut.

Vetëm përforcimi i kushteve të traktatit të 1358-s, me pak ndryshime, në paqën e nënshkrueme më 8 gusht 1381 në Torino, do t'u bante nxitje për Republikën e Venedikut, që të ndërmernte një politikë të vendosun drejt përhapjes së sundimeve të saja tokësore².

Me këtë nuk duem të thomi se Venediku, edhe para vjetëve 1358 e 1381, nuk u interesue për ato krahina, që tash, në kushtet e traktatit të Torino-s kaq fort randësi kishin fitue për qenien e tij.

Ndonse në kushtet e traktatit të paqës përfshihej edhe bregdeti shqiptar deri në Durrës, prap se prap Hungaria ndikimin e vet e kufizoi në Kotorr. Ndërsa Venediku përparonte me shumë kujdes në tokën shqiptare pa u shty tepër, jo pse nuk ja kishte anda sundimin e tokëve e të qyteteve të hueja, që do t'i shërbejshin rruajtjes së udhëve të saja tregtare, por pse dronte se mos vinte në kundërshtim e i binte ndesh paqës së nënshkrueme në Torino³.

Në këtë periudhë nisin marrëdhانيت në mes Shqipnisë e Venedikut. Marrëdhanie që nuk do të kufizoheshin vetëm në lamën tregtare, ekonomike

1 S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, Tomo III. Venezia, P. Naratovich Tip. Ed., 1855, ff. 202-205.

2 S. ROMANIN, *vep. e çek.*, ff. 295-296. E. SCAPOLLO, *Venezia e Albania*. Saggio documentato delle relazioni Veneto-Albanesi nei secoli XIV-XV. Fasc. I, Venezia, Tip. Orfan. Di A. Pellizzato, 1908, f. 16.

3 E. SCAPOLLO, *vep. e çek.*, ff. 16-17.

e ushtarake, por do të merrshin hov të madh edhe n'atë kulturore. Sëpari me Venedikun dhe mâ vonë (mbas vjetit 1406) me Padovën, ku do të studiojshin dhe do t'epshin mësim breza të tanë shqiptarësh.

Më 1222 themelohej në Padovë universiteti i saj i famshëm, i dyti n'Itali mbas atij të Bologna-s. Ky qe votra ku u mblodhën sëpari, qysh në shek. XIV, studentët shqiptarë t'etshëm për dije.

«Shekulli XIV qe një shekull lulëzimi ekonomik e kultural për një pjesë të madhe të vendit tonë. Shqiptarë shohim të ndjekin institucionet mësimore e universitetet e qendrave të ndryshme të Dalmacisë e të Italisë, si Raguza, Venediku dhe *veçanërisht Padova* (nënvizim i imi – W.K.), ku bie në sy numuri jo i vogël i studentëve laikë e fetarë dhe i priftërinjve shqiptarë gjatë disa shekujve»⁴.

Arsyeja e këtyne përpjekjeve mâ të mëdhaja me Prendimin qenë shkatërrimi i Perandorisë Bizantine, depërtimi i Venedikut në bregdetin linduer t'Adriatikut, në Dalmaci e veçanisht në Shqipëri. Kjo u dha shkas marrëdhënieve mâ të ngushta jo vetëm në fushën diplomatike, ushtarake dhe ekonomike, por sidomos n'atë kulturore.

Këto marrëdhënie mbërritën kulmin kur emnat e Gjon Gazullit, Leonik Tomeut e të Marin Beçikemit u përhapën dhe u njoftën në rrethet humanistike t'Europës.

Më 1430 mbaron aty studimet e veta, matematike e astrologie, Gjon Gazulli⁵.

Më 1479 shkon aty Leonik Tomeu. Ky kishte pasë lé prej prindi shqiptar më 1456⁶. E aty gjindej më 1520 dhe vijoi të qëndronte deri në ditën e vdekjes, në fund të prillit 1531.

Njikohësisht me Tomeun jepte mësimë gojtarie Marin Beçikemi që, mbas sa kundërshtimesh, si u pranue profesor n'universitetin e këtij qyteti (1519)⁷ aty qëndroi deri sa vdiq (më 1526).

Pra, si shifet, humanistat shqiptarë jo vetëm qenë tërënjë prej asaj

4 *Historia e Letërsisë Shqipe*, Vëll. I. Folklori shqiptar. Letërsia e vjetër shqipe. Tiranë, U.S.H.T. Inst. i Hist. dhe i Gjuh., 1959, f. 158.

5 Në ceremoninë e dorëzimit të shëjeve të doktoratës, si dëshmitarë, gjinden edhe dy shqiptarë të tjerë *bacelier* frat Andreu prej Durrësi O.F.M. dhe Gjergji i të ndiemit Gjin Gaparsi prej Shqipërie, Kanonik i Kishës Katedrale të Durrësit. (Florio Banfi – pseudonim i hungarezit Ladislá Holik Barabàs, *Mâ i moçmi humanist shqiptâr. Joannes Gazulus, sh. XV*, te LEKA, XI/1939, nr. 1-2, f. 21 dhe nota nr. 22).

6 Shkruen Girolamo Tiraboschi: «Mund të ketë ndodhë që Leoniku të rrinte për do kohë në Venedik. Por në qoftë se kjo ndodhi, âsht e sigurtë se ai u kthye mandej në Padovë, dhe se ky qe *banimi i tij i zakonshëm*» (nënvizim i imi – W.K.). G. TIRABOSCHI, *Storia della letteratura italiana*, Tomo VII. Dall'Anno MD all'Anno MDC, Parte Prima. In Modena MDCLXXVII, Presso la Società Tipografica, ff. 332-334.

7 [ZEF VALENTINI S.J.], *Nji humanist shkodran: Marin Beçikemi (kah 1468-1526)*, LEKA, X/1938, nr. 6-7, f. 264.

qendre studimi, të njohun n'atë kohë, por edhe aty zunë vend, pse gjetën kushtet më të përshtatshme për me mbajtur gjallë traditat kulturore të popullit tonë, sidomos kur Shqipnija ra nën sundimin prapanik otoman⁸.

Nuk është prandej që ndodhë pa qëllim shkuemja e Pjetër Bogdanit mu në Padovë, kur iku nga Shqipnia (më 1685).

U detyruar t'u largonte prej Shqipnie, mbas sa vjetësh të vështira ushtrimi të misionit të vet në Shkodër e Shkup, jo vetëm për të shpëtue jetën, por edhe për t'u kujdesue për lirimin e popullit shqiptar prej mizorive të turkut pushtues.

Mbas vdekjes së ungjit André, e ndodhun më 13 dhetuer 1683, ju desht me ikë në mal, mbas dështimit të rrethimit të Vienës prej ushtrive turke⁹, n'atë të përziem që ishte krijuar në vendet e pushtueme prej turqve, dhe nga përndjekjet e tyne, që tashmë e kishin kuptue se ç'farë rreziku përfaqësonte ai vetë për sundimet e tyne në Shqipni. Këtë na e tregon në «Të primitë» kur difton se si i humbi dorëshkrimi i gramatikës. Në këtë rasë, në dy muejt e parë të vjetit 1684, shkruen atë relacionin e njoftun mbi gjendjen e Shqipnisë e të Malit të Zí, ku ep njoftime të vlefshme, jo vetëm kishtare, por edhe historike¹⁰.

8 Nuk mund të lamë pá vû në dukje se, ndonse në një kohë më të vonë, edhe Sevast Leontiadhi nga Kosturi, që do t'u bante rektori i parë i Akademisë së ré të Voskopojës, në fund të gjysës së parë të shekullit XVIII, do të shkonte në Padovë për me ndjekë studimet dhe për me u laurue. (*Historia e Shqipërisë*, Vëll. I. Tiranë, U.S.H.T. Inst. i Hist. dhe i Gjuh., 1959, ff. 414-415).

9 Viena që rrethue prej turqve më 14 korrik 1683 dhe u lirue më 12 shtatuer 1683 ditën që ata, në betejën e Kahlenbergut (afër Vienës), u thyen nga sulmi i rreptë i ushtrive të krishtena dhe «u dërmuen në mënyrë asgjësuese». *Deutsche Geschichte von Einhart*, Elfte Auflage. Leipzig, Verlag von Theodor Weicher, 1922, f. 144).

10 Ky relacion i Bogdanit gjindet i botuem te: A. THEINER, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, Tomus Secundus. Acad. Scient. Slav. Merid., Zagrabiae 1875, ff. 217-219. Simbas I. Zamputit (shif: *Shenime mbi kohën dhe jetën e Pjetër Bogdanit* te *Buletin për Shkenecat Shoqërore*, 1954, nr. 3, f. 53) Bogdani relacionin e ka shkruar mbasi shkoi n'Itali, më 1685. Kjo datë është e vëllimit 68 të *Prelati* etc. që përmbledh dokumentat e vjetit 1685 dhe në të cilin gabimisht është përfshirë edhe relacioni i Bogdanit (Theiner – dok. CCXXIII), ndonse i shkruar më 1684, simbas letrës së J.E. Parzagli-t argjipeshkëv i Zarës (Theiner – dok. CCXXI, f. 216) që ja ka përsjellë Kardinalit Cibo (Sekretar i Kongregacionit të Propagandës Fide prej 1680 deri më 1695 – Shif I. Duiçev, *Il Cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici*, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1937, f. 173, nota nr. 1. më datën 24 mars 1684. Nga kjo rrjedh se relacioni është shkruar prej Bogdanit, jo kur shkoi në Itali, por kur ishte ende në Shqipni.

Bashkë me këtë relacion të Theiner-it janë botue edhe dy relacione të tjera. Njeni është i vjetit 1666 (Theiner – ff. 219-220) dhe përshkruen vizitën që i ka bërë Tivarit Bogdani, kur ishte ipeshkëv i Shkodrës dhe mbarështues i Tivarit, tjetri (Theiner – ff. 220-221) është i datës 1 kallduer 1681, simbas njoftimit të I. Duiçev-it (*vep. e çek.*, f. 173), i cili na jep këtë datë prej një kopjeje, që ishte nxjerrë nga Arkivi i Propagandës, dhe që i qe bashkangjitur procesit informativ për emnimin e A. Daniel Duranti-t në

Shkoi prá në Padovë ku gjindej miku i tij Kardinali Barbarigo.

Prej gjithë atyne që, deri më sot, janë marrë me jetën e Bogdanit asnjëni nuk e përcakton kohën dhe vendin se ku u njoftën. Të gjithë theksojnë në mënyrë të përgjithshme se njifeshin qyshkur¹¹. Janë njoftë në Romë kur Bogdani shkon për me ndjekë studimet e nalta (1654) e ku, mâ vonë, do të fitonte dy doktorata, në teologji e fillosofi¹². Aty gjindej Gregor Barbarigo për studime deri në dhetorin e vjetit 1655, dhe prej marsit 1656 si *praelatus domesticus* i Papës¹³.

Më 5 prill 1660 Papa Aleksandri VII e kishte bâ kardinal Barbarigun dhe më 1663 e thirri pranë vetes në Romë dhe e mbajti aty deri në prill 1664 që e shpërnguli në selinë e Padovës.

Këta vjet përkojnë me kohën e shkuemjes së Bogdanit në Romë, simbas dëshmisë së tij në «Të primitë», ku shkruen: «Kurraj nukë ka të kallëzuem, me sa të dashunë më pritti, fort i ndriçimi, e fort i nalti Zot per ndeer, Zoti Kardinal Gergur Barbarigu, em Zot, qi për fat tem të fortinë, *janë njizet vjet se e sherbeva mb' Romë*»¹⁴ (nënvizim i imi – W.K.).

Tue qenë se «*Cuneus Prophetarum*» âsht botue më 1685, nuk ka dyshim se 1663-prill 1664 âsht periudha kur Bogdani i shërbei Barbarigut në Romë.

Miqësia e tyne duket se ka qenë shumë e përzemërt. Qe se si e përshkruen Pjetër Bogdani pritjen që i bân kardinali. «M' avitti kyy Zot fort i dashunë, tue më lëshuem ndë Padovët, Shtëpij, Trimënij, Kual e Koçij si doe unë me u sherbyem»¹⁵. Por tjetër dëshironte Bogdani. «Ma unë, tue passunë maaln' e shtampëssë, gjithë atyneve u ktheva faqenë, veçë ju lutshë të më

vendin e lanun bosh nga vdekja e Pjetër Bogdanit. Titulli i këtij relacioni të tretë âsht *Relatione dell'arcivescovo di Scopia data alla Sac. Congregatione di Propaganda Fide dal mons. Pietro Bogdani arcivescovo di Scopia, data primo gennaio 1681*. Origjina e kësaj kopje të relaciotit vërtetohet nga një shënim që ka në fund, shkruar prej arkivistit të Propagandës: «... *ego Ioseph Zambechinus ... extrahere feci ex Regestris existentibus in Archivio dicte S. Congregationis, de ordine et licentia Ill.mi et Rev.mi D. Odoardi Cybo*». Ky relacioti i tretë, që jep njoftime mbi mënyrën se si mund të lirohej vendi prej zgjedhës otomane, âsht mendue se u shkruar edhe ky më 1685, ndërsa data e tij e vërtetë âsht 1 kallduer 1684.

11 *Historia e Letërsisë Shqipe*, vep. e çek., f. 228.

12 Se P. Bogdani ka shkue më 1684 në Romë e vërteton D. Gjergj Skampareu (D. Georgius Scampareus) prift i Lezhës, kur dëshmon, me rasën e proçesit informativ në lidhje me emninimin e Bogdanit në vendin e ungjit André: «La conoscenza che io ho di Mons. Pietro Bogdani vescovo di Scutari è fin dall'anno 1654 in qua con occasione di esser stati ambedue nel Collegio di Propaganda ...» (I. Dujçev, vep. e çek., ff. 163-164).

13 *Enciclopedia Italiana* (Treccani), 1930, vëll. VI, f. 131 – *sub voce*: Barbarico, Greg. Shkruar prej Pio Paschini-t.

14 *Cuneus Prophetarum... A Petro Bordano...* Patavini, MDCLXXXV, Ex Typographia Seminarii, fl. 9r: «Të Primitë Perpara Letterarit».

15 Ibidem.

shtampohej Libri, ashtu qi kur të kthenje prej dheut sinë të keshe një qirij ndezunë ndorë, për të ndritunë atë të vobek dheë t' Arbënit, e të Sherbijsë, issilli, e madhe pjessë flet Arbënisht»¹⁶.

Dhe kishte se kuj me ju lutë për një botim të tillë.

Kardinali, kur themeloi shtypshkrojnë, qëllimin e kishte: të plotësojë nevojat e shkollave në përgjithësi dhe, në veçanti, të atyne të gjuhëve lindore për përhapjen e mëtejshme të besimit katolik në viset e Lindjes¹⁷.

Me këtë synonte të nxirrte prej ndrydhësave (*torchì*) të shtypshkrojtës, përveç teksteve për shkollat, edhe të librave të kushtueshëm e me vlerë letrare e artistike, si është në rasën tonë «*Cuneus Prophetarum*» e si do të jenë më vonë edhe libra të tjerë të dalun prej duerve të puntorëve të saj. Kjo do të bante që shtypshkroja e Seminarit të Padovës të tërhiqte menjherë vëmendjen e lexuesve e të studjuesve, si për vlerën e përmbajtjes së botimeve të veta, ashtu edhe për paraqitjen, e cila tregonte një nivel të ngritun të artit tipografik.

Shkruen historiografi i shtypshkrojtës së Seminarit, Giuseppe Bellini, për kardinalin se «botoi me andje *vepra të çmueshmne originale* si ato të Agnellini-t, *Bogdanit*, Marracci-t, të atit Agapito; dhe me dëshir të madh shkonte tue i kërkue ndër letrarë, shkencëtarë e teologë në shëj: por mjerisht shpesh pa ja mbërrijtë qëllimit»¹⁸ (nënvizimet e mija – W.K.).

Shtypshkroja e filloi punën më 1684¹⁹.

Kardinal Barbarigo qysh në fillim u përpoq të mblidhte rreth vetes njerëzit më të aftë, si për drejtimin ashtu edhe për punën e shtypit e të përgatitjes së shtampave.

Në dy vjetët e para (1684-1685) që i emnuem drejtor i shtypshkrojtës një farë dr. Silvestro de Antonii, i cili, ashtu si duhej për hapat e parë të një ndërmarrjeje të tillë, u tregue aktiv dhe inteligjent. Ky, i entuziazmuem prej veprës së Bogdanit, i kushton këtij një *Ode*, e cila botohet sëbashku me vjersha të tjera në faqet e para të librit.

Randësi të madhe kishte në atë kohë puna e gdhendësit, sepse u epte çmim e vlerë librave të botuem.

«Tabela gjeografike e astronomike, figura gjeometrike, riprodhime medaljesh e kuadrish i bājshin më tërheqëse e interesante botimet tashmë

16 Ibidem.

17 «Optabat ille catholicae fidei propagationem per Orientis provincias». Ferrari, *De singulari etc.* C. X e A. B. *Passim*. (G. BELLINI, *Storia della Tipografia del Seminario di Padova 1684-1938*, Padova, Gregoriana Editrice, 1938, f. 15 nota nr. 1.

18 At Agapito da Val di Fiemme që, qysh më 1684, pranë shtypshkrojtës, qortues për gjuhët lindore (qusheshin «lindore», përveç gjuhëve semitike, edhe ajo greke e shqipe) dhe më vonë pati për krah imzot Timotë Agnellini-n i cili do ta zëvendësonte (G. Bellini, *vep. e çek.*, f. 56).

19 «Si tenga dunque con tutta tranquillità che la data della fondazione, cioè quella in cui la Tipografia cominciò a lavorare, è il 1684» (G. Bellini, *vep. e çek.*, f. 72).

të bukura e të pastërta të Mesharit, të Breviarëve, të Herodianit, të Taquet-it, të Bogdanit, etj.»²⁰.

Dhe artista të mirë punuen aty.

Gdhendjet në bakër, mâ të mirat, i kanë punue Ruffoni, Bertin, A. Luciani dhe motër Isabella Piccini. Dhe âsht shi njaj Ruffoni që nënshkruen pjesën mâ të madhe të shtampave të *Cuneus*-it²¹.

Disa të dhana, ndonse të pakta dhe të pasigurta, kemi për Augustin Candiani-n. *Opera Augustini Candiani* shënohet në fund të faqes së titullit të veprës së Pjetër Bogdanit.

Simbas G. Bellini-t ky duhet të jetë radhitësi i librit, si dhe njëmend âsht, megjithëse, disa faqe mâ poshtë ky e ven në dyshim për arsye të moshës së ré të tij e të cilësisë si nxanës radhitës²².

Bogdani mbasi kreu së shkruemi veprën e vet (1675) e dërgon në Propagandë për botim. Mund të jetë se paraqitjen e veprës e bani vetë në Romë.

Në verën e vjetit 1675 Bogdani shkon në Venedik²³, por nuk përjashtohet

20 G. Bellini, *vep. e çek.*, ff. 36 e 38. Aq fort e çmonte kardinali punën e zbukurimit të librave sa me dërgue, më 1685, gdhendësin Antonio Meneghelli, pranë kartografit të famshëm të Republikës së Shën Markut, Át Vincenzo Coronelli, për me nxanë prej tij artin e hollë të gdhendjes në bakër.

21 Buffoni âsht auktori i gjashtë shtampave, ndër të dymbëdhetat që ka libri, ndërsa stampa e dymbëdhetë «Cuneus Prophetarum» botue te pjesa II âsht ribotim e së njajtës botue në pjesën I. Shtampat simbas radhës së botimit janë: Në pjesën e parë – 1) P. Bogdani në guj para J. Krishtit – fl. 1 recto, auctor *Ruphon, Sc.* (në këtë shtampë vërehet stema e Imzot P. Bogdanit); 2) Portret i Kardinalit G. Barbarigo – fl. 6 verso, pa emën auktori (mâ tej: p.e.a.). (Cardinali pështetë njenën dorë mbi dy libra: *Concilia e Cuneus*); 3) *Rota e Chiellet* – f. 21, p.e.a.; 4) *Te marret' e diellit* – f. 29, p.e.a.; 5) *Te marret' hanessë* – f. 30, p.e.a.; 6) *Rrethi i Scecvllit* – f. 32, p.e.a.; 7) Adami e Eva – f. 39, auctor *Ruphon, Sc.*; 8) *Cuneus Prophetarum* – f. 84, auctor *Ruphon, Sc.*; 9) Sibilat – f. 156, auctor *Ruphon, Sc.* (*Sibilla Deifica – Hasgniana* – ka në dorë një libër të çelun në faqet e të cilit janë të shkrueme këto fjalë: *Kendogn Birr' e madh mbe Chiellt te Lumit Ate*, mbas saj, në fund, shifet Hasi. Në pjesën e dytë – 1) Shën Mëria së cilës i luten Shën Pjetri (me çelësa) dhe Shën Andou i Padovës (me një degë zambaku) – fl. 1 recto, auctor *Ruphon, Sc.*; 2) J. Krishti në kryq me trí Shën Mëritë pranë (në dy anët e poshtë gjinden 14 figura që përfëtyrojnë jetën e J. Krishtit) – f. 116, auctor *Ruphon, Sc.* Në kryq gjinden këto vargje:

*Chrisctit per ix Cræchiessuem,
Ma te madhe amignenij,
Kamb, e Duer depertuem,
As ju fal o Njerij.*

3) *Cuneus Prophetarum* – f. 144, auctor *Ruphon, Sc.* (Kjo shtampë âsht e njajtë me atë të botueme në f. 84 të pjesës së parë.

22 Ajo që nuk e bind G. Bellini-s âsht se A. Candiani më 1684 âsht marrë në punë pranë shtypshkrojtës si nxanës radhitës. Prandej thotë, si ka mujtë me mbërrijtë e me ua kalue shokëve të vet të punës që ishin mâ të vjetër në zeje se ai dhe njëkohësisht mjeshtrat e tij? Për këtë shif G. Bellini, *vep. e çek.*, ff. 78-79, 80 e 88, në f. 88 edhe notën nr. 2.

23 Te M. Roques (*Recherches sur les Anciens Textes Albanaï avec huit fac-similés*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1932, f. 34) âsht botue një pjesë e letrës së P.

mundësia e shkuemjes së tij në Romë. Për këtë nuk kemi ndonjë dokument që mund të na e përforcojë, por mendojmë të ketë shkue në Romë, për me dorëzue në Propagandë veprën e vet, tue e përsjellë me një letër për Kongregacionin. Dihet përgjegja e Kongregacionit të Përgjithshëm të Propagandës, mbajtë më 25 qershier 1675, «Compositio de qua fit mentio translatetur et postea pro correctione ad Em^{um} de Albizzi»²⁴.

Nuk duhet të na çudisi kërkesa e Propagandës për përkthim. Madje duhej pritë një kërkesë e tillë, kur të kemi parasysh se të gjithë ata që përbëshin Kongregacionin e Propagandës ishin të huej që nuk e dijsin gjuhën shqipe, se libri që u paraqitej për botim ishte një vepër origjinale, e para në të gjithë librat me përmbajtje teologjike të botuem për Shqipëri deri n'atë vjet, dhe si vepër origjinale do t'i shtrohej një kontrolli më t'imitë, mos përmbante gjë që nuk pajtohej me dogmat e besimit ose që mund të cënonte njësinë e Kishës kaq fort të provueme në dy shekujt e fundit.

Të mos harrojmë se librat fetarë, të botuem ndërmjet vjetit 1626 (kur Propaganda Fide fillon veprimtarinë e vet shtypshkruese) dhe vjetit 1685, kur botohet *Cuneus*-i në Padovë, janë të gjithë përkthime që tashmë ishin pranue e bënë tekst²⁵.

Ja hyni prapa përkthimit, i cili jo vetëm që një barrë për të, të cilën mundohet me e zvogëlojë tue e paraqitë si punë të dobishme për rruajtjen e gjuhës; por që edhe e ngurtësoi stilin tue qenë se përkthimin ju desh që ta bante *ad litteram* tue e ndryshue tekstin shqip sa herë ta lypte nevoja.

Bogdanit, drejtue Propagandës prej Shkodrës më 3 kalinduer 1676, ku thotë : «Nel tempo che io mi trattenni in Venetia la passata estate».

- 24 «Vepra për të cilën bëhet fjalë të përkthehet e mandej për qortim [t'i epet] Eminencës de Albizzi» (M. Roques, *vep. e çek.*, ff. 34 e 35). Shë Eminenca de Albizzi, dy vjet më vonë, caktohet relator, me rasën e procesit informativ për emnimin e Pjetër Bogdanit ipeshkëv në Shkup, kur e lëshoi këtë seli ungji i tij Andreu. (I, Dujçev, *vep. e çek.*, ff. 161-166).
- 25 Për me prove se librat shqip, të botuem para dhe mbas fillimit të veprimtarisë shtypshkruese të Propagandës (më 1626) e deri më 1685, janë të gjithë përkthime, po rrjeshtojmë kronologjikisht titujt e tyre: **1555** – «Libri i orëve dhe Meshari» i Gjon Buzukut; **1592** – *Embsvame e Chraesteræ* e Atit Ledesma, përkthye prej Lekë Matrëngës; **1618** – *Dottrina Christiana* e Atit R. Bellarmino, përkthye prej Pjetër Budit; **1621** – *Ritvale Romanvm et Speculum Confessionis*, përkthye prej Pjetër Budit; **1621** – *Pasechërre etrefrëmit* e Atit E. De Bonis, përkthye prej Pjetër Budit; **1636** – *Dottrina Christiana* e Atit R. Bellarmino, përkthye prej Pjetër Budit; **1664** – *Dottrina Christiana* e Atit R. Bellarmino, përkthye prej Pjetër Budit; **1675** – *Dottrina Christiana* (e vogël) e Atit R. Bellarmino, përkthye prej P. Bernardus a Quinctiano. Simbas P. Ant. Maria a Vicetia (*Scriptores ord. min. Strict. Observ. Reformatorum*, Venedik, 1877, f. 58, nr. XXXIV, njoftue prej A. Girolamo Golubovich dhe mbas tij prej M. Roques, *vep. e çek.*, f. 34) kemi se P. Bernardi banoi në Shqipëri prej vjetit 1636 deri më 1649. Me fjalët e tij: «P. Bernardus a Quinctiano prope Veronam, Veronensis propterea communiter appellatus ... apud Albanenses ab anno 1636 usque ad annum 1649 moratus est ...». Këtë librin e fundit u interesue dhe e botoi vetë Pjetër Bogdani (M. Roques, *vep. e çek.*, f. 34).

Po të krahasojmë «Të primitë» me tekstin e veprës do të bijë menjherë në sÿ zhdërvjelltësia dhe rrjedhshmënia e të parit kundrejt të dytit. Kjo sepse «Të primitë» nuk pat me ju nënshtruar një përshtatjeje për t'ju përgjegjë fjalë për fjalë italishtes. Por n'anë tjetër ju desh, me dobí të gjuhës shqipe, «me qittunë mbë dritë shumë fjalë plaka e të harrueme»²⁶.

Përkthimin e filloi mbas qershorit 1675 dhe e ka pasë të përfunduem më 1683, sepse, më 10 tetuer të atij vjeti, miratohet prej ungjit të tij, André Bogdanit, me një letër të shkrueme në Janjevë dhe të botueme në krye të librit.

Se sa randësi kishte puna e përkthimit e shofim nga dÿ dëshmitë e lëshueme prej Abatit Gio. Bogdani²⁷ dhe prizrendasit Nicolò di Andrea Bratic²⁸ të cilët vërtetojnë se fjalë për fjalë i përgjegjet njeni tekst tjetrit dhe se nuk ka gjâ që të jetë e kundërta e asaj që thohet italisht. Tue u pështetë në këtë dëshmi do t'epshin mendimin e tyne dhe si rrjedhim pëlqimin ose mospëlqimin çensorët e veprës.

Si thamë mâ sipri, i pari që e lexoi këtë libër dhe dha mendimin e vet të favorshëm qe ungji i Pjetrit Andreu. «Nihil invenimus quod fidei orthodoxae aut bonis moribus adversetur»²⁹. Këto janë fjalët e tija. Dhe fjalët e G. Barbarigo-s i cili mbasi «diligenter vidi, legi ac consideravi»³⁰ thotë mâ poshtë «illumque reperi ac respexi S. Catholicamque Fidem ac Veritatem, pie, plane ac facili methodo proponere, explicare ac tueri; ideoque dignum arbitror ac magnopere utile ut typis mandetur»³¹ Po leja e lëshueme prej Prokuratorëve dhe Reformatorëve Nicolò Venier e Girolamo Gradenigo që shkruajnë: «non v'esser cosa alcuna contro la Santa Fede Cattolica»³². Janë të gjitha në pëlqim të botimit të librit t'auktorit tonë.

Me këtë nuk mund të qëndrojë mâ hipoteza se libri mundet të mos jetë

26 *Cun. Proph.* 1685, te «Të Primitë Perpara Letterarit», fl. 10 recto.

27 Tash e tutje për lehtësi mâ të madhe, tue qenë se kësombla e *Cuneus*-it që ka Biblioteca e Shtetit e Shkodrës nuk i ka të lidhuna mbarë faqet e para, do të përdorim numrimin e faqeve simbas ribotimit: Emzot Pjetër Bogdani, «*Cuneus Prophetarum*» a se Çeta e Profetve qitë n'alfabetin e soçem e kthiellue me vrojtime prej At Mark Harapit, Pjesa I. Shkoder, Shtyp. «Zoja e Paperlyeme», 1940. Dëshmia e Abatit Gjo. Bogdani gjindet në f. XXXIV të ribotimit.

28 Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XXXIV.

29 «Nuk gjetëm gjâ që t'ishte kundër besimit të drejtë ose dokeve të mira». Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XXXII.

30 «...me kujdes e pash, e lexova dhe e shqyrtova». Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XXXIII.

31 «...e gjeta dhe e pashë fenë e shejtë katolike e të vërtetën se âsht parashtruar, zhvillue e mprojtë, mirë, qartë, e me metodë të thjeshtë, prandej mendoj, si e dejë për një punë të dobishme, të çohet në shtyp». Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XXXIII.

32 «...se nuk ka asgja kundër Besimit të Shejt Katolik». Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XLIV.

shtypë prej Propagandës (shif: I. Zamputi, *vep. e çek.*, ff. 39-54) pse ajo nuk e pëlqei tanësisht ose pjesërisht veprën. Prap në përkrahje të tij janë edhe pëlqimi i dhanun prej Inkuizitorit të Përgjithshëm të Padovës D. Oliverio Teggi³³, si dhe *Imprimatur*-i i Inkuizitorit të Përgjithshëm të Venedikut Fr. Joannes Thomas Rovetta³⁴.

Të gjitha këto autoritete, në lamën fetare, nuk është e mujtun që të lejojshin botimin e një vepre, kur kjo të përmbante gjâ kundër besimit ose, si thamë edhe mâ sipri, me përmbajtjen e vet të cenonte në një farë mënyre njësinë e Kishës me interpretime të reja të dogmave fetare. Sidomos Inkuizitorët, si ai i Padovës dhe ai i Venedikut, n'asnjë mënyrë do t'i kishin dhanë *nulla osta*-t e tyne. Pse e kanë dijtë mirëfilli se çdo lëshim nga ana e tyne do t'ishte në dam të Kishës, pjesëtarë të së cilës, e me çfarë detyre, ishin edhe ata vetë. Dhe këtë e thomi pavarësisht nga çfarëdo autonomie që mund të kishin fitue kundrejt Romës.

Kur Kongregacioni i Propagandës në Romë shprehu mendimin e vet për përkthimin e librit dhe për shqyrtimin e tij prej Eminencës De Albizzi, nuk don me thanë se ishte kundra botimit. Në një rasë të tillë duhej punue, dhe është e drejtë, pa u ngutë. Përpara përkthimin, mandej shqyrtimin dhe në fund pëlqimin ose mospëlqimin. Mendimi i Kongregacionit, si del prej çka na ep Mario Roques në *Recherches*, nuk është as po, as jo. Por e mban pezull çâshtjen dhe të pazgjidhun deri sa të lexohet, të studjohet e të peshohet mirë, prej një persone kompetente, përmbajtja e librit në fjalë.

A ka mujtë me u dhanë ndonjëherë mâ shkoqun mendimi prej Propagandës? Këtë tash për tash nuk mund ta thomi, sepse na mungojnë dokumentat që do të na ndriçojshin këtë pikë t'errët të marrëdhanieve t'auktorit tonë me Propagandën. Mario Roques, prap në *Recherches*, shkruen «Les documents relatifs à Pietro Bogdan et à son oncle Andreas abondent dans les Archives de la Propagande»³⁵. Me siguri diçka mâ tepër se çka dijmë na ka me u gjetë n'atë morí dokumentash që kanë të bâjnë me Pjetër Bogdanin dhe me ungjin e tij André.

Por ka me u vërejtë: pse atëherë nuk u botue prej Propagandës po prej Shtypshkrojtës së Seminarit të Padovës?

Edhe kjo i ka arsyet e veta. Sëpari tradita e marrëdhanieve në mes Shqipnisë e Padovës. Sa e sa shqiptarë u përshkuen nëpër atë qytet, studjuen dhe jetuen aty. Nami i tij u përhap an'e kand dhe mbërrijti deri në Shqipni, sepse aty punuen dhe u njoftën, në botën e kulturës humanistike, emna të mëdhaj shqiptarësh: një Gjon Gazull, një Leonik Tomé, një Marin Beçikem.

Po miqësia me Kardinalin, që mund t'i çelte sa e sa dyer e t'i epte sa

33 Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. XXXIII.

34 Emz. Pj. Bogdani, *vep. e çek.* (1940), f. VIII.

35 M. Roques, *vep. e çek.*, f. 34.

mundsina? Një ndër këto edhe botimi, mâ në fund, i librit për të cilin kishte punue, tue pasë në mend popullin e vet shqiptar, një pjesë të jetës së vet.

Gjithashtu Propaganda mund të ketë qitë si arsye të mosbotimit edhe padobishmëninë e një libri të tillë, sidomos për vendet nën pushtimin turk, mbassi për këto vende mâ të dobishme do t'ishin veprat me karakter praktik, si janë doktrinat dhe librat e tjerë të praktikës fetare të përditshme, të cilët do të shërbejshin mâ fort për ngritjen si të klerit, që n'atë kohë nuk ishte dhe aq i mësuem në çâshtje fetare, po ashtu të popullit të krishtenë. E gjithë kjo mbrenda caqeve të detyrave që i ishin caktue Propagandës prej Papës Gregor XV i cili, me bulën *Inscrutabili divinae*, më 22 qershuer 1622, ringjalli kongregacionin «super negotiis Fidei et Religionis Catholicae».

Kjo qe njena anë e medaljes, kemi mandej anën tjetër, anën landore; dhe ndoshta kjo ka qenë ajo që ka peshue mâ tepër dhe e ka bâ me u primë kandin kah Padova.

Përveç arsyenave që thamë mâ sipër, ka gjasë që Propaganda të mos e ketë botue librin e Bogdanit shi për arsye të shtrejtësisë së tij. N'atë kohë botimi i çfardo libri randonte shumë mbi botuesin. Radhitja e tekstit bâhej e gjithë me dorë dhe si rrjedhim lypte kohë shumë deri sa të bâhej për me dalë në dritë. Gjithashtu, si e dijnë të gjithë ata që kanë pak njohuní mbi historinë e shtypit e të shtypshkrojave, shtypja e librave bâhej fletë-fletë me anë ndrydhësash (*torchi*) dhe lypte një kohë të gjatë. Ta merr mendja se zgjatja e procesit të punës së shtampimit randonte çmimin e librit, tue qenë se procesi i punës i zgjatun dhe çmimi janë në përpjestim të drejtë ndërmjet tyne. Mandej numri i kufizuem i kësomblave do të ketë qenë edhe ky, me të gjitha ato pikat e tjera, kundër botimit të një vepre si kjo. Në kushte të tilla Barbarigo-mecenat na del si shpëtues i kësaj gjendjeje. Kur shkon Bogdani në Padovë ai e nderon me çka mundet: me «shtëpij, trimënij, kual e koççij», por kur ky i lutet që t'i shtypje librin, menjherë ndezet në të dëshiri për me botue një vepër të çmueshme, e cila patjetër do t'i shtonte namin Shtypshkrojës, e cila ishte në hapat e parë dhe kishte nevojë për vepra me randësi si kjo e auktorit tonë³⁶.

Kështu edhe kjo vepër, që kaq shumë kujdese i kishte dhanë auktorit të vet, mâ në fund hyni në shtyp.

Libri u botue si dihet më 1685, por nuk doli veçse në vjetin 1686. Si shifet, prej një letre që Kardinali i shkruente drejtorit të shtypshkrojës më 17 fruer 1686, kuptojmë se libri n'atë vjet gjindej endë në duert e botuesit. Qe fjalët e Kardinalit: «Mons. Vescovo di Uskopia desidera che si faccia

36 Simbas Bellini, *La Tipografia del Seminario di Padova*, Padova, Libreria Gregoriana Editrice, 1927, f. 91, kemi se *Cuneus*-i, simbas radhës kronologjike, âsht libri i katërt i shtypun prej Shtypshkrojës së Seminarit, qysh prej themelimit të saj, dhe i pari për vjetin 1685. Tre librat para tij janë të vjetit 1684.

l'errata corrige al suo libro: ed è necessario perché ve ne sono di grossi»³⁷.

Përveç njoftimit për përgatitjen edhe të një *errata-corrige* e cila, me sa dijmë na, nuk gjindet në kësomblat e *Cuneus*-it që kanë pasë nepër duer studjuesit e ndryshëm, që janë marrë me botimin e tij ³⁸, kemi njoftimin tjetër, me randësi, se Pjetër Bogdani deri më 17 fruer 1686 endë nuk ishte nisë prej Padove për t'u kthye në Shqipni.

Por edhe më 9 mars 1686 gjindej në Venedik, pse prej këtij qyteti i shkruente Romës tue i kërkuë ndihmë për me mujtë me u kthye në selinë e vet dhe njëkohësisht tue e njoftue se mbrenda javës po u niste për Shkup ³⁹.

Ky qe i vetmi botim i *Cuneus*-it që u bâ me të gjallë t'auktorit të vet. Të tjerat botime, të vjetëve 1691 e 1702, të bame mbas vdekjes së Bogdanit, e ndodhun në nandorin e vjetit 1689⁴⁰, âsht mâ e drejtë me i quejtë pseudobotime, ashtu si i ka quejtë M. Roques ⁴¹ pse, për sa u përket faqeve që përmbajnë tekstin e veprës, nuk janë veçse kësomblla të teprueme, ndoshta pa shitë, ndoshta edhe pa tërhjekë prej vetë auktorit, të botimit të vjetit 1685, të cilave u janë hjekë të gjitha fletët e panumrueme dhe këto janë zâvendësue me titull të rí, italisht, dhe me kushtim të rí, në mënyrë që në tregun librar të paraqiteshin si botime të reja.

«*Cuneus Prophetarum*», ose ta thomi shqip «Çeta e Profetëve», qe, për atë kohë, një ndër kryeveprat e rralla të letërsisë agiografike me përmbajtje krejt origjinale, të cilën mecenatizmi i Kardinalit Gregor Barbarigo, që e shtypi, e pasunoi me një vlerë edhe artistike, tue caktue puntorët mâ të zgjedhun t'artit tipografik.

Për Shqipni e shqiptarë mbetet edhe sot një burim i çmueshëm i gjuhës së lashtë shqipe dhe, i përkthyer italisht, dëshmisë së heroizmit, me strategun e madh Gjergj Kastriotin Skandërbeg, për lirinë nga sundimi

37 «Imzot Ipeshkvi i Shkupit dëshiron që librit të tij t'i bâhet *errata-corrige*: dhe âsht e nevojshme pse ka do [gabime] të mëdhaja». Kjo letër gjindet në arkivin Donà dalle Rose, t. B, lett. 2933, p. 747, dhe ka datën 17 febbraio 1686 (G. Bellini, *vep. e çek.* (1938), f. 55, nota nr. 4).

38 Do të vemë gjithashtu në dukje, me këtë rasë se, simbas kësombles që ka pasë nepër duer G. Bellini (*vep. e çek.* – 1938, f. 312), fletët që përmbajnë kapitullin «Plechienia e Sctepisse Bogdanagnet» gjinden në fillim të librit e jo në fund si te kësomblat e Bibliotekës Kombëtare të Tiranës e të Bibliotekës së Shtetit (sot Biblioteka “Marin Barleci”) të Shkodrës. Ndërsa në fillim gjindet vetëm te pseudobotimi i vjetit 1691, që e ka Biblioteka Kombëtare e Tiranës, e që e ka përshkrue Dh.S. Shuteriqi te *Bibliografi e Letërsisë së vjetër shqipe 1332-1850* botue te *Buletin i U.SH.T. Seria Shkencat Shoqërore*, XVI/1962, nr. 1, f. 140.

39 «...mutati li miei persecutori, torno in questa settimana per la mia chiesa di Skopia». (I. Dujçev, *vep. e çek.*, f. 71.

40 «Vaca la sudetta chiesa per la morte della buona memoria di mons. Pietro Bogdani ultimo vescovo, morto in residenza di novembre prossimo passato, il che è publico e notorio» (I. Dujçev, *vep. e çek.*, f. 171). Proçes informativ i datës 3 nanduer 1690.

41 M. Roques, *vep. e çek.*, f. 34.

i egër otoman, i shtoi një dëshmi tjetër të dijes e të kulturës së naltë të shqiptarit në botë, së bashku me humanistat Gjon Gazullin, Leonik Tomeun dhe Marin Beçikemin, të cilët nderuen Shqipninë me emnin e tyre nga katedra e Universitetit të Padovës, qendër e vjetër kulture në botë.

Abstract

The paper revolves around Bogdani's *Cuneus Prophetarum* (1685) and explains why it was published in Padua, not in Rome. After leaving Albania in 1685, Bogdani went to Padua, as there was residing Cardinal Gregorio Barbarigo. In fact, their friendship went as far as twenty years or so back when Bogdani had lived in Rome. By now Barbarigo was a cardinal and had established a printing press in Padua where to publish books for the Catholic Church in the East (Albania was considered by Italians as part of eastern Europe.). It was, therefore, important that such books were laid out carefully and enriched with illustrations. This explains the exquisite taste for the engravings on copper plates embellishing *Cuneus Prophetarum*.

Very original, Bogdani's *Cuneus* remains to this day a precious book in the genre of hagiography.